

УДК 340.12

Маркова В.О., здобувач кафедри теорії та історії держави та права ЛьвДУВС, магістр права, магістр з економіки і підприємництва

Права дитини як людської істоти в світлі прогресивного розвитку новітніх біотехнологій: актуальне питання філософсько-правових досліджень

*“Давайте меньше говорить про обов’язки дітей, а більше про їхні права”
Ж.- Ж. Руссо*

У даній статті наукового спрямування, розглядаються актуальні проблеми захисту прав людини в умовах науково - технічного прогресу у світлі біоетики. Досліджуються особливості правового регулювання окремих питань, що торкаються окресленої проблематики з позиції міжнародного законодавства.

Ключові слова: біоетика, права, захист, дитина.

В данной статье научного направления, рассматриваются актуальные проблемы защиты прав человека в условиях научно - технического прогресса в свете биоэтики. Исследуются особенности правового регулирования отдельных вопросов, которые касаются очерченной проблематики с позиции международного законодательства.

Ключевые слова: биоэтика, права, защита, ребенок.

In this article of scientific direction, the issues of the day of protection of rights for a man are examined in the conditions of scientific and technical progress in the light of bioethics. The features of the legal adjusting of separate questions that touch the outlined range of problems from position of international and national legislation are investigated.

Key words: bioethics, rights, defence, child.

Постановка проблеми. У “Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини”[1] зазначається, що сторони даної Конвенції захищають гідність і тотожність всіх людей та гарантують кожній особі - без дискримінації - повагу до її недоторканості та інших прав і основних свобод щодо застосування біології та медицини. У Конвенції наголошується, що інтереси та благополуччя окремої людини превалюють над виключними інтересами усього суспільства або науки.

Стан дослідження. Вітчизняні та зарубіжні вчені, медичні - практики вивчали окреслену проблематику розвитку сучасних біотехнологій у правовому і медичному вимірі, зокрема: В.Л. Кулініченко, Т.Р.Короткий, В.В. Радзієвська, Є.А. Русакова, В.Н. Сойфер, П.Д. Тищенко, Л.Г.Удовика, Хенк тен Хаве (Henk ten Have), В.Ф. Чешко та інші.

Мета дослідження. Розгляд актуальних питань захисту прав людської істоти в контексті розвитку та застосування новітніх біотехнологій.

Виклад основних положень. Останнім часом у ряді міжнародних організацій предметом спеціального розгляду стають питання захисту людської особистості в умовах прогресу біології, медицини, особливо в результаті бурхливих успіхів генної інженерії та біотехнології. Питання про захист особистості, фізичної та інтелектуальної недоторканості людини в умовах прогресу біології, медицини і біохімії неодноразово було предметом спеціального розгляду у доповідях Генерального секретаря ООН [2].

Після виходу у 60-х роках ХХ століття праці Поттера "Біоетика: міст у майбутнє" термін біоетика набув поширення в наукових колах. Запроваджуючи це поняття, вказувалося на необхідність нової етики, яка протистояла б аморальним виявам науково - технічного прогресу. За визначенням ученого, біоетика - це поєднання біологічного знання з пізнанням системи людських цінностей, новий вид мудрості, що показує, як застосовувати наукові знання для забезпечення соціальних благ. Біоетика має стати наукою про виживання людства [3,с.37].

Біоетика почала інтенсивно розвиватися в Америці і країнах Західної Європи на початку 70-х років ХХ століття. Її виникнення пов'язане, перш за все, з впровадженням нових біомедичних технологій, розвитком трансплантології, генної інженерії, прогресом в області медичної діагностики та методах репродукції людини, масовим використанням у клінічних дослідженнях і наукових експериментах тварин і людей. Все це призводить до необхідності вирішувати моральні проблеми, що раніше не стояли перед людством [4].

Згідно позиції В.Кулініченка, віце - президента Української асоціації з біоетики. Біоетика розглядається як особливий евристичний світогляд, зумовлений певним історичним етапом розвитку культури, коли розуміння феномену життя набуває нової перспективи. До сфери морального введено не лише взаємини між людьми, а й ставлення до рослин, тварин, довілля, своєї чуттєвості, тілесності, духовності [3,с.38]. Англійський філософ Р.Віч [3,с.39] серед головних принципів біоетики називає: добродійність, автономію особистості, чесність, справедливість. Водночас є постійна апеляція до загальних етико-філософських категорій: відвертості, природних прав людини.

У новітніх дослідженнях процесу трансформації правової системи в умовах глобалізації, що здійснюються на підставі антропологічного підходу, вказується на те, що "останнім часом найдраматичніші наукові відкриття дедалі частіше стосуються сфери, яку можна назвати "внутрішньою реальністю", а саме сфери того, чим людська істота є й чим потенційно може стати. Глобалізація кидає виклик людству на персональному рівні, де істотним бар'єром завжди була біологічна суверенність кожної людини, її унікальність"[5,с.44]. Сучасна медицина є складною соціокультурною системою, яка має справу з трансісторичними і транскультурними явищами людського життя (здоров'я, життя, народження і смерть, хвороба, виживання і збереження людини). Всі, без виключення, люди є учасниками процесу відтворення цих феноменів (як особливого роду цінностей) і таким чином вступають в постійні, але кожного разу специфічні відносини з медициною. Саме це і дозволяє говорити, про те, що медична етика, як форма оцінки людських відносин, не може бути тільки зведенням професійних правил і заборон. Вона регулює і оцінює відносини людей в ширшому - релігійному, класовому, етнонаціональному, політичному і інших контекстах, тому обмеження етичної проблематики медицини специфічними клінічними відносинами або відносинами "лікар-пацієнт" неправомірно [4].

Найбільш активно біоетичний рух поширився у США. Там було сформовано біоетичні рухи і серед медиків, і серед широкої громадськості, застосовано основні біоетичні принципи в реальній практиці американської системи охорони здоров'я. Це стало можливим завдяки широкому розповсюдженню ліберальних теорій, оскільки фундаментальні принципи біоетики - автономності індивіда, свободи волі і вибору, інформованої згоди не просто несуть на собі відбиток цінностей лібералізму, але є їх виразом в конкретній області моральних рішень і дій. Для прийняття рішення у разі моральних конфліктів і колізій у США створена система так званих етичних комітетів, які існують у переважній більшості американських лікарень[6]. Формування

біоетики як глобальної галузі знань є одним із пріоритетних напрямків діяльності ЮНЕСКО. Її програма по етиці була ініційована в 1993 році створенням Міжнародного комітету з біоетики - першого і до теперішнього часу єдиного комітету з біоетики з глобальною сферою дії і членством експертів. Метою програми ЮНЕСКО є визначення найбільш значущих етичних проблем для різних регіонів світу з тим, щоб на цій основі визначити і здійснити відповідні стратегії, які сприяли б етичній рефлексії на регіональному і субрегіональному рівнях, а також для посилення національних можливостей і міжнародної співпраці в сфері біоетики [7].

Передумовами становлення біоетики були категоричний імператив І.Канта (німецька класична філософія), філософські погляди Ф. Ніцше (філософія життя), феноменологія (М. Шелер). Слід зазначити, що принципи, які запропонували філософи активно використовуються в сучасній біоетичній практиці. Так, "кантівська етика вперше проголосує і теоретично обґрунтовує право особистості на моральну автономію. Саме сьогодні принцип автономії особистості, свобода її волі та вибору, займає центральне місце серед проблем сучасної біоетики" [8, с.127].

В європейській традиції серед безлічі інших концепцій "гідності" домінує кантівська: гідність особистості пов'язана з метафізичним досвідом людини, поглядами на людську особистість як мету саму по собі; гідність розглядають як важливу підставу моральності. Гідність означає повагу до моральної сфери людини і містить уявлення про те, що ні сама людина, ні її тіло, ні психіка не можуть бути дезінтегровані, виходячи з міркувань доцільності (наукової, економічної або будь-якої іншої). Разом з тим поняття гідності в європейській біоетиці та біоправі, на відміну від кантівського імперативу поширюють і на природний світ, світ живого. Природне співтовариство розглядають як світ, що має власну цінність, самоцінність. У контексті європейської біоетики природа отримує визначення, якими нещодавно наділяли виключно людину: цінність, гідність, право, повага [9, с.174]. Принцип толерантності, що лежить в основі біоетики знаходить своє законодавче закріплення у "Декларації принципів толерантності" схваленій на 28-й Генеральній конференції ЮНЕСКО в Парижі у 1995 році [10]. У статті 1 Декларації зазначається, що толерантність означає повагу, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості... Толерантність - це єдність у різноманітності. Це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба.

У 1997 році ЮНЕСКО було прийнято Декларацію "Про людський геном і права людини", де зазначено, що геном людини підкреслює фундаментальну єдність усіх членів людської спільноти. У символічному сенсі геном є надбанням людства. Кожна людина має право на повагу його гідності і його прав, незалежно від його генетичних характеристик [11, с.58]. Велике значення щодо регулювання проблем генної інженерії мала Декларація про проект "Геном людини" [12, с.18] прийнята 44-ю Світовою Медичною Асамблеєю в Іспанії 1992 року, яка мала на меті показати позитивні та негативні аспекти генетичних досліджень, а також розкрити ті проблеми, що виникають у процесі дослідження та діагностики генетичних захворювань людей, що можуть передаватись від покоління до покоління і, таким чином, мати можливість запобігати їм. У процесі розробки та фінансуванні даного проекту брали участь такі держави: США, Англія, Франція, Японія, а також Росія, які мали на меті, насамперед, отримати прибуток від нього за рахунок важливості та необхідності таких досліджень. Розвиток біомедицини, необхідність забезпечення природних прав людини у зв'язку з новими досягненнями генетики, трансплантології, ембріології, зумовили появу нової галузі

прав людини у сфері біомедицини. На думку Б. Юдіна, до цієї сфери прав людини належать: право на життя; на збереження тілесної і психологічної цілісності людини; на повагу людської гідності (ці права поширюються не тільки на дорослу людину, а й на людський ембріон, а також на останки небіжчика); право на гідну смерть [13,с.89].

Зокрема, відомий італійський лікар зробив сенсаційну заяву про тривале і успішне клонування людей. В інтерв'ю газеті "Oggi Weekly", представник медицини запевнив, що йому вдалося клонувати трьох дітей, які живуть у східній Європі, називаючи цю роботу застосуванням "інноваційної терапії" при тому, що клонування в Італії заборонено [14]. Одна з американських компаній оголосила, що їй вдалося за допомогою механізмів клонування створити людський ембріон. Автори експерименту наголошують, що їхня мета не створення людини шляхом клонування, а отримання з кліток ембріона стоволових клітин, які в подальшому зможуть стати важливою основою для лікування різних захворювань, таких як діабет, інсульт, рак, СНІД [15]. У свою чергу відомий фахівець з лікування безпліддя заявив, що клонував 14 людських ембріонів. Процедура клонування була відзнята незалежним кінорежисером, який підтвердив цей факт в інтерв'ю британському виданню "The Independent"[16].

Проблема клонування людини має не тільки технологічні і моральні аспекти. Її необхідно розглядати ширше, у контексті прогресу науки, можливості і необхідності його регламентації, у тому числі і правової, а також етичного аспекту будь-якої дослідницької роботи. Причому йдеться про правову регламентацію клонування людини на національному і міжнародному рівнях. Це той випадок, коли правовий вплив має застережний характер і дає змогу простежити за виникненням і розвитком нової галузі правового регулювання [17,с.46-52].

Рамоп Lucas фахівець з філософської антропології та біоетики [18,с.98] вважає, що клонування людини є недопустимим з огляду на наступні андрологічні критерії: індивідуальної ідентичності кожної особи; цілковитої не підпорядкованості особи, якщо йдеться про трактування її як засобу; природи людської статевості та прокреації.

Необхідність превентивного правового регулювання у цій сфері пов'язана із ризиком і наслідками застосування технології клонування, які стосуються не лише сучасного, але й майбутніх поколінь. Зокрема, метод клонування технологічно недосконалий, його ефективність надзвичайно низька, навіть в експериментах над тваринами; існує надзвичайно високий ризик для здоров'я жінок - потенційних учасниць неконтрольованих експериментів; висока вірогідність появи неповноцінних індивідуумів, невизначеність їх правового статусу та стосунків із суспільством, що створює передумови деградації інституту сім'ї, руйнації людських та соціальних цінностей. З правової точки зору, клонування людини входить у протиріччя з низкою найважливіших прав особистості - з правом на людську гідність, цілісність особистості тощо. Виправданням репродуктивному клонуванню людини може бути лише досягнення високих етичних цілей. Об'єктивної необхідності у досягненні таких цілей цим шляхом сьогодні не існує і тому дозвіл на клонування людини може бути лише як виняток з правил. Загальним правилом повинно стати заборона клонування людської істоти [19,с.59].

На міжнародному рівні забороняється клонування людських ембріонів. Ембріон являє собою унікальну цінність, має право на життя з моменту його зародження, повинен забезпечуватися державним захистом на всіх стадіях розвитку. Таку позицію європейської спільноти можна прослідкувати в низці міжнародних документів, що проголошують "святість" людського життя з моменту його зародження. Відповідно до Декларації ООН

прав дитини поняття "дитина" застосовується до людської істоти, незалежно від того, на якій стадії розвитку вона перебуває, а також у преамбулі зазначено, що "... дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи і належний правовий захист, як до, так і після народження". Відповідно до ст.1 Конвенції ООН 1989 р.[20] дитиною визнається людська істота до досягнення нею 18 років. Так, міжнародними документами проголошуються повага до людського життя на всіх його стадіях розвитку, права дитини та належний правовий захист, право на життя. Нині не сформовано чіткого правового визначення поняття "ембріон", а також його правового статусу, що розгорнуло дискусію в юридичних колах.

Згідно з Законом України "Про заборону репродуктивного клонування людини" вводиться заборона репродуктивного клонування виходячи з принципів поваги до людини, визнання цінності особистості, необхідності захисту прав і свобод людини та враховуючи недостатню дослідженість біологічних та соціальних наслідків клонування людини [21]. У положеннях ст.18 "Дослідження на ембріонах "in vitro" Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини, зазначається наступне, якщо законодавство дозволяє проводити дослідження на ембріонах "in vitro", воно забезпечує належний захист ембріона. Вирощування ембріонів людини для дослідних цілей забороняється [1].

На думку Vitita Muntarbhoma, права дитини у біоетиці ведуть до наступних чотирьох принципів викладених в положеннях Конвенції про права дитини, зокрема: принцип недопустимості дискримінації; принцип якнайкращого забезпечення інтересів дитини; принцип дотримання права дитини на виживання і здоровий розвиток; принцип вільного вираження дитиною своїх власних поглядів [22]. Рекомендації Ради Європи 1046 (1986) "Щодо використання ембріонів та плодів людини для цілей діагностики, терапії, наукових досліджень, промислового використання та торгівлі" [23] передбачають, що зародкам та ембріонам людини властива людська гідність, тому за всіх умов слід ставитися до них з належною повагою і будь-яке втручання в їх організм, навіть нежиттєздатних, повинно бути суворо обмежено і підконтрольне цілям, очевидно терапевтичним, для досягнення яких не існує інших способів.

Постановка біоетичних проблем у контексті філософських вчень дозволяє говорити про появу в її розвитку абсолютно нових тенденцій, що проявляють фундаментальні перспективи розвитку громадських устроїв, моральної свідомості і етики як науки. Ці глобальні зміни пов'язані із зіткненням двох ціннісних систем, на фоні якого є сучасні біоетичні дискусії, а прихований зміст полягає в трансформації розуміння свободи, обов'язку і відповідальності. Перша з цих систем сформована у рамках розуміння відносин науки і суспільства, що історично склалося. Логіка їх взаємодії призвела до відомої кризи, пов'язаної з ескалацією автономних цінностей науки і інших сфер людської самореалізації. Це породило комплекс етичних дилем, від яких у своєму розвитку відштовхувалася біоетика [24].

У процесі свого розвитку наука, породжуючи проблеми етичного характеру, як правило, не робила їх предметом якої - небудь спеціальної науково етичної рефлексії запроваджуючи їх в сферу громадської моральної регуляції. Проте, сьогодні наукова діяльність набуває нових рис, серед яких виділяється морально-етична рефлексія, як невід'ємна складова наукового пізнання. У сферах біології і медицини ця тенденція навіть призвела до появи нового напрямку наукових досліджень - біоетики. Це сталося у зв'язку з тим, що ці області наукового пізнання наближено підійшли до вузлової філо-

софської проблеми, пов'язаної з феноменом людської особистості і людського життя [24].

Надзвичайне важливе завдання біоетики - чітке формулювання сучасних біоетичних принципів, оскільки необхідність їх виконання не викликає сумнівів у науковій спільноті, але сьогодні існує значна розбіжність у поглядах на те, якими вони мають бути. А це пов'язане із серйозною небезпекою маніпулювання різними поняттями при визначенні того чи іншого принципу. Для того, щоб ці принципи стали основними у соціальній політиці урядів усіх держав, необхідні чіткі і прості їх формулювання, узгоджені на рівні світової спільноти [25]. Механізм захисту прав людини у сфері біомедицини має включати [26]: сукупність правових актів та норм, які визначають зміст і порядок реалізації зазначених прав; інституційні структури, що забезпечують їхнє застосування; сукупність гарантій щодо охорони цих прав. Важливу роль у цьому процесі відіграють комітети (комісії) з біоетики, які діють сьогодні при урядах багатьох країн і забезпечують прийняття відповідальних рішень, що стосуються захисту прав пацієнтів і учасників дослідів, а також контролю за виконанням цих рішень.

Філософсько-етичний та філософсько-методологічний сенс біоетики, тісно взаємозв'язані між собою. Біоетика як напрям міждисциплінарного характеру є проявом інтеграційних процесів в науковому пізнанні. Проблема єдності природничо-наукового і гуманітарного знання отримала особливу гостроту у зв'язку з прогресом в області генної інженерії. Вона, з одного боку, може принести людству незліченні блага, а з іншої - велику небезпеку, оскільки молекулярні біологи своїми методами зачіпають механізми генетичних процесів і саме життя не лише у його фізіологічному значенні, але саме в соціальному, правовому, філософському, етичному [24]. Очевидно, що найбільш серйозна, непередбачувана загроза, яка створюється сучасною біомедициною практикою, - це можливість суворого контролю за актами народження і смерті, це можливість радикальної зміни природи людини, феноменів початку і кінця людського існування, невизначеність в сприйнятті його екзистенціальних меж [27].

Висновки. Метою державної політики в галузі біоетики є гарантування громадянам України особистих прав і свобод, забезпечення поваги до їх людської гідності, тілесної цілісності та індивідуальності, в процесі розробки, впровадження та використання результатів наукової і практичної діяльності людства, а також дотримання етичних норм у відносинах суспільства до живої природи та її окремих складових.

Основою для досягнення мети державної політики в галузі біоетики є створення економічної, законодавчої, соціальної та матеріальної бази, що забезпечить вирішення таких завдань: підготовка рекомендацій щодо основних напрямів діяльності в галузі біоетики і біоетичної експертизи в Україні; розроблення пропозицій щодо законодавчого регулювання в галузі біоетики; сприяння встановленню основних засад регулювання відносин в цій сфері, що виникають в процесі подолання негативних наслідків науково - технічного прогресу, а також розробки і використання результатів наукової та практичної діяльності, які можуть негативно вплинути на біологічну безпеку людини і довкілля, з дотриманням етичних норм і принципів; підготовка рекомендацій щодо механізму гарантування громадянам України особистих прав і свобод, поваги до людської гідності, тілесної, психічної та духовної цілісності відповідно до Конвенції про захист прав та гідності людини у зв'язку з використанням досягнень науково-технічного прогресу, в тому числі в біології та медицині; забезпечення участі України в міжнародному співробітництві з біоетичних питань та виконання відповідних зобов'язань, що випливають з міжнародних договорів України в межах повноважень,

що встановлені чинним законодавством.

Враховуючи досвід інших країн, реалізацію вищезазначених заходів державної політики в галузі біоетики слід впроваджувати в поетапному порядку [25].

Особливо актуальним в умовах сьогодення, постає питання захисту соціально - вразливої людської істоти в світлі науково-технічного прогресу, що впливає на моральний розвиток майбутніх поколінь. Високий рівень розвитку сучасних біомедичних технологій, дозволяє вирішувати соціально значимі проблеми, що виникають в різних сферах життєдіяльності людського буття. У той же час, стали можливими істотні зловживання знаннями в галузі біомедичних практик, про що раніше людство не могло здогадуватися. Значні досягнення у галузі біології та медицини, породили цілий ряд етико - правових проблем. Важливим в умовах сучасного суспільства, видається питання про необхідність захисту людини, її гідності, цілісності, унікальності, самої "людяності" від негативних наслідків деяких сучасних біомедичних технологій, питання впровадження та застосування яких в практичній площині, залишається без належного правового регулювання на рівні національного законодавства.

Новітні біомедичні технології ставлять під загрозу одне з найважливіших досягнень сучасної культури - природну унікальність людської істоти, її право на свободу і автономію. Питання про природу людської істоти, про суть та сенс її життя, про людську гідність, постають одним з пріоритетних питань виживання цивілізації в умовах сьогодення. Численні дилеми з питань біоетики, неможливо розв'язати без ґрунтовної філософської і наукової рефлексії, без чіткого усвідомлення людиною своєї відповідальності та подальшої перспективи безпечної поведінки в умовах соціуму.

Згідно І.Канту, людська істота гідна того, щоб її розуміли та поводитися з нею як з цінністю та ціллю, тому що вона єдина серед решти живих істот наділена розумом та моральнісною автономією (від грець. autos - власний і potos - закон). Автономія волі основана на "декретах природи" або законах розуму, вона одночасно є проявом і вищого моральнісного обов'язку, і вищої свободи: "Всі розуміли, що людина своїм обов'язком пов'язана із законом природи, але не здогадувалися, що вона підкорена тільки своєму власному і, тем не менш, всезагальному законодавству, і що вона має чинити лише відповідно до власної волі"[28,с.213].

Усе більш очевидною стає справедливість висловлювання І.Канта, який вважав, що філософія необхідна людям для того, щоб відповісти на питання: "Як жити?"., додаючи, "щоб жити довго і при цьому не хворіти". Думка І.Канта набула особливої актуальності в умовах біотехнологічного вторгнення медицини в людське життя. У той же час, кантівське питання "Як жити"? трансформується в актуальне у наш час питання філософського значення "Як захистити життя" ? .

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини // Збірка договорів Ради Європи Парламентське видавництво, Київ - 2000.
2. U.N. Doc. E/CN.4/1028/Add.2:12 Mar. 1970; E/CN.4/1028/Add.5; Sept 1970; E/CN.4/1028/Add.6; 29 Dec. 1970.
3. Кулініченко В.Л. Філософсько - світоглядні засади біоетики // Практична філософія. — 2000. — №3. — С. 37 — 43.
4. Про правові основи біоетики і гарантії її забезпечення: Пояснювальна записка до проекту Закону України від 08.06.2005 № 7625 [ініціатор законопроекту І.Ф.Томич].//[Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

5. Удовика Л.Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір / Л. Г. Удовика. – Х. : Право, 2011.
6. Егоренков А. “Зачем Украине биоэтика”. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://news2000.org.ua/print?a=/paper/8958>.
7. Хенк тен Хаве (Henk ten Have) “Деятельность Юнеско в области биоэтики”. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.remedium>.
8. Кулиниченко В.Л. Современная медицина: трансформация парадигм теории и практики // Валентин Леонидович Кулиниченко. – К.: Центр практичної філософії, 2001. – 240 с.
9. Єрмоленко А.М. Практична філософія природи К.М.Маєр - Абіха // Маєр-Абіх К.М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільностві.- Київ, 2004. - с. 174.
10. Декларація принципів толерантності: схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на 28-й сесії в Парижі від 16 листопада 1995 р. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.unesco.int>.
11. Чешко В.Ф. Генетика, біоетика, політика: коеволуція культурно-психологічних парадигм сучасної цивілізації // Практична філософія. – 2001. – №3. – С. 44-71.
12. Соїфер В.Н. Исследование геномов к концу 1999 / В.Н. Соїфер // Соросовский образовательный журнал. – № 1. – Т. 6. – 2000. – С. 18–19.
13. Иойрыш А.И. Правовые и этические проблемы клонирования человека / А. И. Иойрыш // Государство и право. – № 11. – 1998. – С. 87–93.
14. В Італії вже дев'ять років клонують людей.- [Телевізійна служба новин] [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://tsn.ua/tsikavinki>.
15. Повідомлення про успішне клонування людського ембріону викликало, загалом, негативну реакцію у світі. - [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org>.
16. Професор Панайотіс Завос у лабораторії на Близькому Сході ставить експерименти з клонування людини. - [Телевізійна служба новин] [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://tsn.ua/nauka_it/skandalnii.
17. Короткий Т.Р. Правові аспекти клонування людини / Т.Р. Короткий // Вісник НАН України. – 2002. – № 3. – С. 46–52.
18. Рамон Лукас. Біоетика для кожного / Лукас Рамон. – Л.: “Свічадо”, 2007. - 176 с.
19. Гринь Т. Клонування людини хочуть розпочати з геному // День. — 2001. - № 59.
20. Радзієвська В.В. Права людини нового покоління та їх міжнародно-правове регулювання [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/portal>.
21. Про заборону репродуктивного клонування людини: Закон України // Відомості Верховної Ради, 2005, № 5, Ст.111.
22. Vitit Muntarbhom Child rights and Use of the child's Body // Experimentation, transplation and Legislation. / International symposium AMADE-UNESCO on Bioethics and the RIGHTS of the child. Proceedings. Monaco, 28-30 April, 2000.
23. Щодо використання ембріонів та плодів людини для цілей діагностики, терапії, наукових досліджень, промислового використання та торгівлі: Рекомендація Ради Європи 1046 (1986) // “Права человека и профессиональная ответственность врача” в документах международных организаций, издательство “Сфера”, Киев, 1999.
24. Русакова Е.А. Философско - этические проблемы биомедицинских исследований: автореф. дис... канд. филос. наук: по ВАК 09.00.05 / Е.А. Русакова. - Саранск, 2003.
25. Концепція державної політики в галузі біоетики в Україні [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://biomed.nas.gov.ua/files/concept_ua.pdf.
26. Про репродуктивні права та гарантії їх здійснення: Проект Закону України від 10.02.2004 №5105 [ініціатор законопроекту Олуйко В.М.]. [Електронний ресурс].- Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
27. Тищенко П.Д. Био-власть в эпоху биотехнологий / Тищенко П. Д. – : ИФ РАН, 2001.М., 2001.
28. Кант И. Основоположения метафизики нравов / И. Кант [ред., пер. А.В. Гулыга] // Собрание соч. в 8-ми т. – М.: Изд-во “Чоро”, Т. 4. – 1994. – С. 153 -246.

